

M.L.J. Wissenburg

Aristoteles over rechtvaardigheid

Een inleiding op

Aristoteles en de *Ethica Nicomachea*, boek V

1. ARISTOTELES EN DE ETHICA

1.1 Inleiding

In de geschiedenis van de politieke filosofie en de filosofie in het algemeen worden twee Griekse filosofen uit de vierde eeuw voor onze jaartelling om beurten aangeduid als "de grootste denker van de Antieken" (en soms als de grootste denker überhaupt): Plato en Aristoteles. De grootste of niet, Aristoteles heeft in de 24 eeuwen sinds zijn dood in elk geval een immense invloed gehad op de ontwikkeling van zowel de filosofie als de wetenschappen, waarschijnlijk veel meer dan Plato. Een van de terreinen waarop Aristoteles nog steeds een rol van betekenis speelt is dat van de moderne theorieën van rechtvaardigheid. De laatste twintig, dertig jaar hebben met name Angelsaksische politiek theoretici zich op dit onderwerp gestort, wat heeft geresulteerd in een nieuwe bloei van de politieke theorie, en in een groot aantal publicaties, waarvan John Rawls' *A Theory of Justice* (1971) en Robert Nozick's *Anarchy, State, and Utopia* (1974) de belangrijkste zijn. Op beide teksten hebben dertig pagina's uit het werk van Aristoteles een diep stempel gedrukt: het vijfde boek, getiteld "over rechtvaardigheid", uit de *Ethica Nicomachea* (geschreven omstreeks 330). Dat vijfde boek mag gerust de oertekst over rechtvaardigheid genoemd worden; Aristoteles introduceert hier namelijk de belangrijkste begrippen en termen die in de filosofie en in het dagelijks leven gebruikt werden en worden om over rechtvaardigheid te spreken.

De *Ethica Nicomachea* is geen gemakkelijk toegankelijke tekst, al heeft het op sommige mensen na een paar keer lezen een verslavende werking. In dit essay wil ik een zeer summier maar systematisch overzicht geven van de inhoud van het vijfde boek van de *Ethica*, enerzijds om aan te duiden wat de belangrijkste begrippen en theorieën erin zijn, en anderzijds om de lezer een beetje wegwijs te maken in een tekst die al direct begint met een hersenkrakende zin:

"Aangaande de rechtvaardigheid en de onrechtvaardigheid moeten we onderzoeken, op welke daden zij betrekking hebben, wat voor een midden de rechtvaardigheid is

en van welke twee uitersten de rechtvaardigheid het midden is."

Daarnaast wil ik aangeven hoe groot de invloed van Aristoteles op het denken over rechtvaardigheid door de eeuwen heen was, aan de hand van enkele discussies die hij ontketend heeft. Daaraan voorafgaand zal ik een paar dingen zeggen over Aristoteles' leven en werk.

1.2 Aristoteles' leven

Tientallen schrijvers hebben het leven van Aristoteles gedocumenteerd, en alle spreken ze elkaar op soms belangrijke punten tegen. Wat hier volgt is één variant van het verhaal, een soort meerderheidsopinie.

Aristoteles werd geboren in 384 te Stagira (waarschijnlijk de plaats die nu Stavros heet) in Macedonië. Hij stamde uit een vooraanstaand geslacht van artsen, een in die tijd erfelijk ambt. Zijn vader, Nikomachos, was hofarts geweest van de koning van Macedonië, Amuntas III. De familie maakte er aanspraak op af te stammen van Machaon, zoon van de halfgod Aesklepios¹, kleinzoon van Apollo. Aristoteles' moeder, Phaestis, kwam eveneens uit een aristokratische familie.

De Grieken deelden mensen in twee soorten in: je was Griek of *barbarous*, buitenlander.² Macedonië, waar Aristoteles' Griekse ouders zich lang voor zijn geboorte hadden gevestigd, was een twijfelgeval: het was noch zuiver Grieks, noch zuiver barbaars. Bovendien was Macedonië een politiek onzekere factor. Enerzijds was het een machtige en succesvolle bondgenoot voor de honderden vrij zwakke Griekse stadstaatjes (*poleis*) in hun strijd tegen de wereldmacht van dat moment, Perzië. Anderzijds - wel, grote vissen eten de kleintjes. Aristoteles' banden met Macedonië hebben hem zijn leven lang parten gespeeld.

Omstreeks zijn achttiende, in 367, vertrekt Aristoteles naar Athene, waar hij bij Plato aan diens school (de Academie) gaat studeren en later ook doceren. Na Plato's dood in 347 verlaat hij Athene en trekt de wijde wereld in. Hij verblijft een paar jaar in Assos in Klein-Azië (nu het kustgebied van Turkije), aan het hof van de koning-tyran Hermias, een eunach en oud-leerling van Plato, wiens stiefdochter Phytias hij trouwt, en hij heeft ook een jaar of twee op het eiland Lesbos gewoond en gedoceed. Zijn vrouw overlijdt omstreeks 335 en laat hem een dochter Pythias na; later krijgt Herphyllis (met wie hij misschien wel en misschien niet trouwde), het dienstmeisje van zijn eerste vrouw, een zoon Nikomachos van hem.

In de ogen van zijn tijdgenoten was Aristoteles seksueel abnormaal: hij was heteroseksueel in een tijd en milieu waarin het gebruikelijk was ook een warme belangstelling voor jongens te koesteren - of, zoals Plato, alleen daarin geïnteresseerd te zijn. Misschien heeft Aristoteles zo de naam gekregen dat hij zich door vrouwen op de nek liet zitten.

In 343 vertrekt Aristoteles naar Pella, de hoofdstad van Macedonië, waar hij de privé-leraar wordt van Alexander (356-323), zoon van koning Philippos II. Na de moord op Philippos en diens opvolging door Alexander in 336 vertrekt Aristoteles weer, ditmaal terug naar Athene. Hij sticht daar met financiële hulp van Alexander zijn eigen school, het Lyceum, waar hij, al wandelend door de wandelgang (*peripat*)

¹ Aesklepios werd gesymboliseerd door een slang rond een staf, de zogeheten eskulaap.

² De begrippen "Griek" en "buitenlander" waren niet aan een plek op de landkaart gebonden: er waren al eeuwen Griekse nederzettingen en zelfs landstreken rond de hele Middellandse en Zwarte Zee.

rond de binnentuin, doceert en discussieert. Van die gewoonte is de latere bijnaam van zijn school afgeleid: de peripatetische (rondwandelende) school - hoewel overigens alle filosofen in zijn tijd op die manier doceerden.

Ondertussen verdient Alexander zich zijn bijnaam "de Grote" door in enkele jaren tijd vrijwel de gehele bekende wereld te veroveren - inclusief Griekenland, Perzië, Egypte, en een groot deel van India - en daar een wereldrijk van te maken. Dankzij zijn wreedheid, arrogantie, wispelturigheid, tyranniek gedrag en andere karakterfouten wist Alexander zich veel vijanden te maken; in 323 werd hij vergiftigd. Een aantal van de meest "betrouwbare bronnen" waarop Aristoteles' moderne biografieën zijn gebaseerd, noemt Aristoteles als een van de samenzweerders bij deze moord. Hij zou kennissen aan het Macedonische hof (die zelf al met zulke plannen rondliepen) hebben aangezet tot de moord, en hij zou, dankzij zijn medische achtergrond, hebben geadviseerd welk gif ze moesten gebruiken.

Na de dood van Alexander en de ineenstorting van zijn wereldrijk is het bijtjesdag in Athene. De Atheners willen afrekenen met iedereen die verdacht wordt van collaboratie of vriendschap met de Macedoniërs, en Aristoteles is een van hen. Aristoteles gaat daarop in ballingschap in Chalkis op het eiland Euboia, de geboorteplaats van zijn moeder, waar hij in 322 sterft, 62 jaar oud.

1.3 Aristoteles' werk en invloed

De scheiding tussen filosofie en wetenschap bestaat pas een paar honderd jaar. In Aristoteles' tijd was elke serieuze poging om kennis op te doen "filosofie", al waren sommige filosofen specialisten en sommigen hobbyisten. Aristoteles, als een der weinigen, was een bijna universeel geleerde. Hij theoretiseerde, doceerde, en deed onderzoek in het veld. Behalve met medicijnen hield hij zich ook bezig met - onder meer - botanie, zoölogie, biologie, meteorologie, wiskunde, natuurkunde, geschiedenis, kunst en letteren, sociologie, politicologie, logica, en met de drie kernvragen van wat nu filosofie heet: wat bestaat? (metafysica), hoe kan ik iets zeker weten? (epistemologie) en wat moet ik doen? (de ethiek). Over al die gebieden heeft hij geschreven; bij zijn dood had hij meer dan 200 teksten op zijn naam staan.

Nu heeft Aristoteles die teksten niet echt als boeken geschreven; hij was er meer de eindredacteur van. Meestal zijn het verslagen van zijn colleges voor en discussies met gevorderden, soms ook lezingen voor een breed publiek. Van het laatste soort teksten is alleen bekend dat ze zijn geschreven; in de loop der tijden zijn ze verloren gegaan. De teksten werden op boekrollen geschreven en in de bibliotheek van het Lyceum opgeborgen. Lang na Aristoteles' dood, waarschijnlijk nadat het Lyceum tijdens een oorlog werd vernietigd, heeft een van Aristoteles' opvolgers als hoofd van de school die rollen in een koffer gepakt en mee terug genomen naar de plaats in Klein Azië waar hij vandaan kwam. Vanaf dat moment wordt Aristoteles' werk, dat steeds beroemder wordt, alleen nog mondeling overgeleverd.

Zo'n twee eeuwen later, in de hoogtijdagen van het Romeinse rijk, wordt vanuit Rome een soort privé-detective achter Aristoteles' rollen aangestuurd. Deze treft de boeken na enige omzwervingen aan in een koffer op zolder bij een boerenfamilie in Klein-Azië, nazaten van de man die ze uit Athene had meegenomen. Hij neemt ze mee terug naar Rome, en als zijn schip was vergaan hadden we nooit meer van Aristoteles gehoord, want het waren de enige exemplaren. In Rome worden de teksten gekopieerd - letterlijk overgeschreven - en verspreid over het Rijk.

Tot aan de uitvinding van de boekdrukkunst, 1500 jaar later, worden Aristoteles' boeken steeds overgeschreven van oudere copieën - en daar is veel bij mis gegaan. Soms sloegen de kopiisten alinea's over, en als ze eraan dachten die alsnog over te schrijven kwamen ze vaak op de verkeerde plek terecht, maar waar ze dan wel thuishoren is onduidelijk. Soms zijn ook hele zinnen fout overgeschreven en

volstrekt zinloos geworden. Een voorbeeld daarvan is de zin 1133b7-10 in de Ethica Nicomachea.

Maar er is nog meer misgegaan. Tot de ondergang van het Romeinse rijk en de opkomst van het Christendom werd Aristoteles veel gelezen. Een van de laatste Romeinse filosofen, Boëthius, heeft rond 500 Aristoteles zelfs in het Latijn vertaald (de volkstaal; beschaafde Romeinen spraken en schreven Grieks). Daarna verdwenen vrijwel alle heidense teksten in de bibliotheken van kloosters. Meestal werden ze daar goed verzorgd, op tijd gecopieerd voor de originele tekst vervaagde of het perkament ging schimmelen, en soms zelfs gelezen, maar een enkele keer liep het anders. Om ruimte te maken voor psalmen en andere nuttige teksten werd dan de inkt van oud perkament weggewassen, en de nieuwe tekst eroverheen geschreven. Rond 1500 zijn er nog maar zo'n 100 teksten van Aristoteles over.

In de latere Middeleeuwen is Aristoteles herontdekt, na contact met Arabische filosofen als Avicenna (Abu Ali Ibn-Sina, 980-1037) en Averroës (Ibn-Rosjd, 1126-98). Het worden hoogtijdagen voor de populariteit van Aristoteles: kerkelijke en wereldlijke geleerden worden vervolgd, in kerken gegooid, gemarteld en levend verbrand om de juiste interpretatie van passages in zijn teksten. Aristoteles' filosofie wordt zó populair dat alles wat hij schreef tot onbetwistbare waarheid wordt uitgeroepen. Aan universiteiten en kloosterscholen bestaat in die tijd minstens de helft van elk studieprogramma - of het nu theologie was, medicijnen, recht, wijsbegeerte, enzovoort - uit het bestuderen van teksten van Aristoteles en commentaren op Aristoteles. Een bewerking van Aristoteles' filosofie door Thomas van Aquino (1224-1274), de zgn. Thomistische leer, wordt uiteindelijk de officiële filosofie van de R.K. Kerk - en dat is het nog tot op heden. Umberto Eco's roman/detective De Naam van de Roos geeft een aardig beeld van die tijd.

Ook na de Middeleeuwen en buiten de Kerk was Aristoteles niet meer weg te denken. Toen de boekdrukkunst werd uitgevonden was de bijbel het eerste boek dat gedrukt werd, en Aristoteles' werk was de eerste complete reeks die werd uitgegeven. (Compleet wil zeggen: met uitzondering van de twee of drie teksten die eind vorige, begin deze eeuw zijn herontdekt.) De paginanummering die in die eerste gedrukte editie gevolgd werd, wordt nog steeds gehanteerd in de kantlijn van vrijwel elke nieuwe uitgave.

De Ethica Nicomachea, opgedragen aan Aristoteles' zoon Nikomachos, is een van de, voor zover bekend vier, teksten die Aristoteles over ethiek heeft geschreven. Op zijn naam staan ook de Ethica Eudamonia ("over het geluk", een vroeg werk), de Magna Moralia (waarschijnlijk opgetekend door een student), en een nu verloren tekst die alleen bekend is onder de titel Vier Boeken over Rechtvaardigheid. De Ethica Nicomachea was bedoeld voor gevorderde studenten, en dat is aan de stijl van de tekst te merken. Hoewel er een duidelijke structuur in zit, lijkt Aristoteles van de hak op de tak te springen en soms nodeloos ingewikkeld te willen zijn. Ik zal daarom bij de bespreking van het vijfde boek(-deel) "Over Rechtvaardigheid" de tekst niet op de voet, maar systematisch, volgen. Ik zal eerst twee basisbegrippen bespreken, deugd en vrijwilligheid, en daarna aan de hand van een schema de diverse typen rechtvaardigheid die Aristoteles onderscheidt.

2. DEUGD

Elk boekdeel van de Ethica Nicomachea bespreekt een afzonderlijke deugd, en rechtvaardigheid is daar één van. In het begin van het vijfde boek zegt Aristoteles dat rechtvaardigheid de deugd is waardoor we weten te doen wat rechtvaardig is. Dat roept twee vragen op: wat is "deugd" eigenlijk?, en wat bedoelt hij met de stelling dat rechtvaardigheid een deugd is?

2.1 De deugd

De term deugd is al lang uit de mode: deugd ruikt naar motteballen. Hooguit zeggen we nog dat de minister-president niet deugt, dat de kroonprins een ondeugd is, of dat Playboy een ondeugend blaadje is. Het begrip vraagt daarom wel enige toelichting. Een deugd, in het Grieks hexis, en in academisch Nederlands ook wel "goede dispositie", is een min of meer "natuurlijke" neiging het goede te doen. Als je deugdzaam handelt, doe je dat niet toevallig, omdat je besluit nu eens het goede te doen, of om iets, te doen waar je zin in hebt, iets dat toevallig ook nog eens goed is - maar je doet het bijna automatisch, doordat je je hebt aangeleerd het goede te doen en het je tweede natuur is geworden, ongeveer zoals je zonder nadenken kunt fietsen. Deugd is het kernbegrip van Aristoteles' ethiek: een goed mens kun je alleen zijn wanneer je dat ook wilt zijn vanuit het diepst van je wezen, je (tweede) natuur.

In Aristoteles' terminologie is de deugd altijd de middenweg, het gulden midden, tussen de twee uitersten van "te veel" en "te weinig". Moed is bij voorbeeld de deugd die het midden houdt tussen lafheid en roekeloosheid, vrijgevigheid het midden tussen gierigheid en spijzucht, voorzichtigheid (prudentie) het midden tussen naïviteit en paranoia. Vandaar ook dat Aristoteles zijn tekst over rechtvaardigheid begint met de vraag welk midden rechtvaardigheid is, en waartussen het het midden is.

2.2 Rechtvaardigheid als deugd

De term "rechtvaardig" wordt uiteindelijk gebruikt voor slechts drie zaken:

• → •
 motieven, handelingen, en resultaten.

Aristoteles spreekt vaak over rechtvaardig handelen, een enkele keer over rechtvaardige resultaten (aan het einde van hoofdstuk 7), maar meestal over rechtvaardig zijn, over de deugd. Voor Aristoteles is dat het wezen van de rechtvaardigheid, dat wat het op zichzelf is, de oorzaak van rechtvaardig handelen en van rechtvaardige resultaten. Je kunt het ook anders zeggen, met het verschil tussen zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord. Rechtvaardigheid is een zelfstandig naamwoord, geeft aan wat iets is, niet waar het bij past, of waarin het is.

3. VRIJWILLIGHEID

Er is, volgens Aristoteles, één absoluut noodzakelijke voorwaarde voor rechtvaardigheid, en dat is vrijwilligheid. Vrijwillig rechtvaardig zijn en handelen is weer van twee dingen afhankelijk: of je een keus hebt, en of je weet wat je doet. In de eerste plaats, om rechtvaardig te handelen moet je een keus hebben. In de tweede plaats, om rechtvaardig te zijn moet je niet alleen een keus hebben maar ook weten wat je doet.

Een voorbeeld waarin niet aan een van beide kenmerken wordt voldaan, en waarin dus geen sprake is van rechtvaardig handelen of rechtvaardig zijn, is dit:

Stel dat je zelfmoord wilt plegen door van het Erasmusgebouw af te springen. Alles gaat goed, tot je tussen de 16e en 15e verdieping hangt: op dat moment komt er iemand naar buiten lopen, en jij valt er bovenop. Met fatale gevolgen, uiteraard. Aristoteles (en vrijwel elk wetboek dat sindsdien is geschreven) zal dit geen geval van onrecht (moord of doodslag) moemen, maar een ongeluk - en wel om twee redenen: in de eerste plaats wist je niet dat die

persoon naar buiten zou komen, en in de tweede plaats kon je er ook niets meer aan doen.

Als je geen keuze hebt, hoe kun je dan al of niet rechtvaardig zijn? Hooguit kun je rechtvaardig handelen, maar dat ligt niet aan jou, dat is eigenlijk puur toeval.

Stel bij voorbeeld dat Petrus een boek uit de bibliotheek heeft gestolen, en Paulus, die daar werkt, weet dat. Paulus treft Petrus op een dag in een donker steegje met dat boek onder de arm, en dreigt een paar Tai-Kwando oefeningen op hem uit te proberen als hij dat boek niet teruggeeft. Petrus vecht terug, maar wordt verslagen, en Paulus gaat er met het boek vandoor richting bibliotheek. Uiteindelijk geeft Petrus dus het boek terug, op zich een rechtvaardige handeling, maar niet een uit vrije wil; het maakt Petrus niet rechtvaardig, hij had immers geen keuze.

Als er wel een keuze bestaat, dan nog moet je ook weten wat je doet om rechtvaardig te kunnen zijn. Stel: je werkt bij de Nederlandse Spoorwegen in 1943, en zorgt ervoor dat de treinen uit Kamp Amersfoort (waarin zich Joden bevinden die zullen worden "umgesiedelt") zonder problemen kunnen vertrekken. Jij weet niet wat die mensen daar te wachten staat; "Umsiedlung" betekent voor jou gewoon verhuizing. Je werk bestaat daarom in feite uit onrechtvaardige handelingen met onrechtvaardige resultaten, maar je mag je handen in onschuld wassen, omdat je niet weet wat je doet.

Je kunt dus alleen rechtvaardig of onrechtvaardig zijn wanneer je weet wat je doet (wat de waarschijnlijke gevolgen zullen zijn), en wanneer je een keuze hebt.

Stel dat je minister van Onderwijs bent, en besluit de rente op studiebeurzen te verhogen. Je weet dat dat er voor veel studenten toe zal leiden dat ze later veel meer moeten terugbetalen dan vorige generaties studenten, je neemt ze - relatief - een stuk vrijheid en levensgeluk af, zonder dat ze dat verdiend hebben. De minister weet dat, en discussieert al jaren over die plannen. Men kan dus zeggen dat jij, de minister, het met voorbedachte rade doet.

Ben je onrechtvaardig? Dat hangt ervan af of er misschien toch een goede reden is waarom deze generatie studenten meer moet bloeden dan andere, bij voorbeeld omdat die studenten van vroeger ten onrechte bevoordeeld werden. Misschien weet jij als minister iets wat wij niet weten.

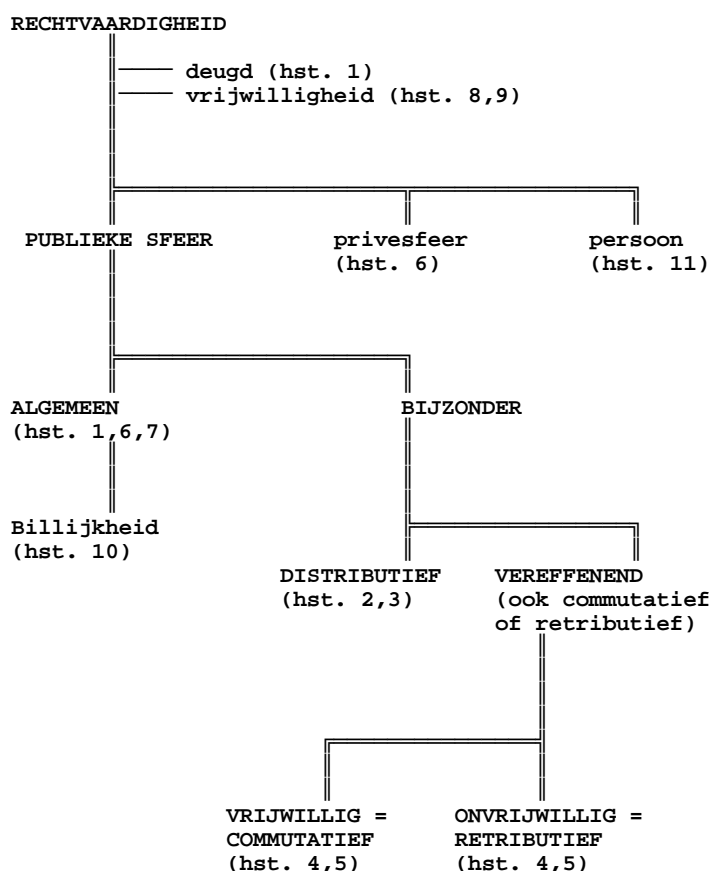
Handel je onrechtvaardig? Dat hangt er vanaf of je een keus hebt. Na jaren van overleg zijn er nog maar twee alternatieven over: renteverhoging of een tekort op het budget. Het hangt er dan vanaf welk van de twee het mindere kwaad is - in het algemeen (voor de samenleving), voor de getroffen individuen (studenten en/of andere groepen in de samenleving), en uiteindelijk ook voor jezelf: welk van de twee keuzen schaadt je het minst of helpt je het meest een goed mens te zijn?

4. TOEPASSINGSGEBIEDEN

Tot zover hebben we gezien dat rechtvaardigheid een deugd is, die vrijwilligheid en kennis vereist. Wat we nu graag willen weten is "op welke daden zij betrekking heeft", zoals Aristoteles in het begin van boek V zegt. Het schema op de volgende pagina geeft een overzicht van de verschillende vormen van rechtvaardigheid die Aristoteles onderscheidt om die vraag te beantwoorden, met daarbij de hoofdstukken waarin hij die bespreekt.

De relatie tussen rechtvaardigheid en de begrippen deugd (in hoofdstuk 1) en vrijwilligheid (in hoofdstuk 8) heb ik al kort besproken. Waar ik niet over heb gesproken is de vraag die Aristoteles in

hoofdstuk 9 stelt: kun je vrijwillig onrechtvaardig behandeld worden? Zijn antwoord daarop luidt - ietwat gesimplificeerd - neen: niemand kan immers willen dat hem iets slechts overkomt.

Het begrip rechtvaardigheid wordt op - minstens - drie gebieden toegepast. Aristoteles gaat vrij uitgebreid in op de vraag of een mens zichzelf onrechtvaardig kan behandelen (hoofdstuk 11), en hij oordeelt, weer omdat niemand zichzelf in alle ernst iets kwaads kan toewensen, dat dat niet mogelijk is. Hoogstens in beeldspraak kan het begrip rechtvaardigheid op het handelen van een persoon tegen zichzelf worden toegepast: door te veel en verkeerd te eten - een geestelijk besluit - doe je, bij wijze van spreken, je lichaam onrecht.

Rechtvaardigheid, zonder beeldspraken, is altijd een zaak van twee of meer personen, een zaak van sociale en politieke verhoudingen tussen mensen. Nu werd er in Aristoteles' tijd - en eigenlijk tot op de dag van vandaag - onderscheid gemaakt tussen twee soevereine sociale sferen, die zo duidelijk van elkaar afgebakend waren als ooit Oost- en West-Duitsland. Vandaar de twee andere gebieden waarop Aristoteles het begrip rechtvaardigheid toepast: ten eerste het gebied van de privesfeer, het huishouden, het gezin of de familie, afhankelijk van de vertaling (die hij kort bespreekt aan het eind van hoofdstuk 6), en ten tweede de publieke sfeer, de staat, het openbare leven. In later tijden heeft ook de Kerk zo'n onafhankelijke sfeer voor zich opgeëist, en nog later deden de universiteiten, de opvolgers van Plato's Academie en Aristoteles' Lyceum, hetzelfde - met wisselend succes.

In de publieke sfeer kan onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds een algemene betekenis van het begrip rechtvaardigheid (hoofdstukken 1, 6 en 7) en billijkheid (zie verderop, §5.4), een speciale vorm die bij algemene rechtvaardigheid past (hoofdstuk 10), en anderzijds een aantal bijzondere betekenissen. Ik zal ze alle hieronder nog uitgebreid bespreken; op dit moment beperk ik me tot een heel korte omschrijving. Rechtvaardigheid "in het algemeen" is niets anders dan de wet gehoorzamen.

Waar Aristoteles meer in geïnteresseerd is, zijn de bijzondere vormen van rechtvaardigheid, distributieve en vereffenende rechtvaardigheid. Distributieve rechtvaardigheid is, zoals het woord al zegt, de rechtvaardigheid van verdelingen (in dit geval over een maatschappij): belastingplicht, bescherming van lijf en goed, medische en sociale zorg, etc.

Vereffenende rechtvaardigheid betreft alles wat niet te verdelen valt, met name alles wat individuen ruilen of verhandelen. Ook daarin valt weer een onderscheid te maken tussen twee soorten rechtvaardigheid: vrijwillige en onvrijwillige ruil.

Er bestaat een zekere naamsverwarring over (a) vrijwillige en (b) onvrijwillige vereffenende rechtvaardigheid, en (a en b samen) vereffende rechtvaardigheid in het algemeen. Beide (a en b) tezamen worden afwisselend vereffend, ruilend, retributief of commutatief genoemd, in Engelse vertalingen ook wel *retaliative* of *rectificatory*. Traditioneel wordt de term commutatief vaak ook uitsluitend gebruikt voor (a), vrijwillige ruil (bij voorbeeld het kopen van een boek), en retributief voor (b), onvrijwillige ruil (bij voorbeeld straf voor het stelen van een boek). Maar niet iedereen houdt zich aan die traditie, en dat leidt ertoe dat de ene auteur de term commutatief gebruikt voor iets wat een ander retributief noemt, enzovoort.

In deze tekst zal ik me verder aan de traditionele indeling houden, dus: vrijwillig is commutatief, onvrijwillig is retributief, en beide samen is vereffenende rechtvaardigheid.

5. ALGEMENE RECHTVAARDIGHEID

5.1 Gehoorzaamheid aan de wet

De eerste en algemene betekenis van de term rechtvaardigheid, een betekenis die voor iedere burger geldt, inclusief ambtenaren, militairen etc., is, zegt Aristoteles, het gehoorzamen aan de wet. Zo dachten mensen in zijn tijd erover, zo denken ze nu nog. Toch klinkt dat merkwaardig: als de wet voorschrijft dat joden zichzelf moeten aangeven om op transport naar Auschwitz te worden gesteld, en jij bent jood, dan zou je je vrijwillig moeten melden. Of als de wet voorschrijft dat je geen dienstplicht mag weigeren, zelfs niet op religieuze gronden - zoals in Griekenland en tijdelijk nog in Zwitserland - dan is het onrechtvaardig dienst te weigeren, ongeacht je persoonlijke overtuigingen.

Nu maakt Aristoteles drie opmerkingen die dit harde standpunt wat kunnen relativeren.

5.2 De ruggegraat van de maatschappij

In de eerste plaats verklaart en verdedigt Aristoteles zijn stelling. Hij zegt in hoofdstuk I dat "je houden aan de wet" niet goed is omdat de wet heilig is, maar omdat er een dieper liggende reden is. Wetten dienen ergens toe. Ze zijn er om een samenleving te laten functioneren, in zijn woorden, om het geluk van de staatsgemeenschap te bewerken en in stand te houden. En het geluk van de gemeenschap is een absolute voorwaarde voor het geluk van het individu. Net als dieren is de mens afhankelijk van samenwerking, een samenleving, om te overleven. Maar een mens kan geen volwaardig leven leiden zonder deel te zijn van een politieke gemeenschap: in tegenstelling tot dieren (die instinctief handelen) moet de mens zichzelf regels geven. Hij is van nature een politiek dier, een *zoön politikon*.

Wie wetten breekt is dus iets ergers dan een misdadiger (iemand die iets "mis", fout doet) - hij is een

bedreiging voor de samenleving en daarmee voor het geluk van anderen.

Maar je zou kunnen zeggen - en dat gebeurde al in Aristoteles' tijd - dat er wetten zijn die niet goed zijn voor het geluk van de samenleving. Aristoteles geeft dat ook toe: hij zegt dat er wetten zijn die goed in elkaar zitten, en wetten die minder goed in elkaar zitten. Hij neemt verder niets van zijn woorden terug, maar het is duidelijk dat hier al een barst in de spiegel zit. Als de wet bepaalt dat iedereen na zijn 65e niet meer mag werken, ook al kan hij of zij nog werken, ook al wil hij of zij nog, en ook al is hij of zij nuttig en nodig in de maatschappij - dan kun je je afvragen of het wel zo wijs is die wet te gehoorzamen.

5.3 Natuurwet en conventie

In de tweede plaats, zegt Aristoteles in hoofdstuk 7, zijn er wetten in twee soorten: natuurwetten, en conventies (zoals besluiten van de Tweede Kamer, de verklaring van de rechten van de mens, etc.). Natuurwetten gelden voor alle mensen waar dan ook, wanneer dan ook, hoe dan ook. Wat die natuurwetten precies inhouden, daar zegt Aristoteles (in elk geval hier) niets over, en het is een vraagteken gebleven: er wordt nog steeds over gediscussieerd. Het belang van het begrip natuurwet is daarin gelegen, dat het het mogelijk maakt over "onrechtvaardige wetten" te spreken. Je kunt je bij voorbeeld voorstellen dat een regering wetten afkondigt die tegen de natuurwetten ingaan, zoals de Duitse anti-joden wetten, en dan zou er sprake zijn van een onrechtvaardige wet. Of je onrechtvaardig bent wanneer je een onrechtvaardige wet breekt is overigens een kwestie waarin Aristoteles geen partij kiest.

Even terzijde: Aristoteles meent dus dat wat rechtvaardig is af te leiden valt uit twee bronnen, de natuurwet en de conventie. Dat zijn niet de enige gronden waarop een theorie van rechtvaardigheid gerechtvaardigd kan worden. Sinds een aantal eeuwen zoeken filosofen ook naar een middenweg in het begrip neutraliteit of onpartijdigheid, dat wil zeggen dat mensen en niet natuurwetten uitmaken wat rechtvaardig is, maar dat zij daarbij in gedachten afstand nemen van hun cultuur, persoonlijkheid, waarden, normen, belangen, enzovoort - kortom, van alles wat niet noodzakelijk en universeel menselijk is.

5.4 Billijkheid

Ten slotte en ten derde is er zo iets als billijkheid. Wetten zijn algemene regels, ze kunnen niet op ieder bijzonder geval even goed passen. Als de wet verbiedt met een fiets de snelweg op te gaan, en je doet dat toch, dan is dat onrechtvaardig. Maar, zegt Aristoteles, het gaat om de bedoeling van de wet, om de geest, en niet om de letter. Stel dat je die fiets gepakt hebt omdat je net hebt gezien dat er een ongeluk op de snelweg is gebeurd, en jij hebt een EHBO-diploma, en die fiets is de snelste manier om bij het ongeluk te komen en misschien een leven te redden. Dat is een geval waar de wetgever niet op heeft gerekend, en in zo'n geval moet de rechter billijk zijn, de tekortkomingen van de wet rechtzetten. In Nederland zou dat waarschijnlijk betekenen dat je wel schuldig werd bevonden, maar geen straf kreeg opgelegd - en misschien krijg je er later nog een lintje voor ook.

6. HET ONEERLIJKE

We weten nu wat de algemene betekenis van rechtvaardigheid is, maar er zijn ook bijzondere betekenissen. Het bijzondere van bijzondere rechtvaardigheid is dat het betrekking heeft op handelingen die we oneerlijk kunnen noemen, met het Engelse woord unfair. Niet alles wat onwettig is is perse oneerlijk. Stel dat de wet voorschrijft dat een koning alleen kan worden afgezet wanneer hij lichamelijk

of geestelijk te ziek is om te regeren. Stel vervolgens dat de koning zichzelf voor één dag afzet, omdat hij een door het parlement goedgekeurde wet niet wil contrasigneren, maar tegelijk de democratie niet in de weg wil lopen - dan is dat onwettig maar niet perse oneerlijk. (De koning der Belgen deed dit in 1990 omdat hij niet achter de nieuwe abortuswet kon staan. Of het echt onwettig was is onduidelijk: de Grondwet sprak over "hiet in staat te regeren", en de koning stelde dat hij de abortuswet niet alleen niet wilde ondertekenen, maar het vooral niet kon.)

Daarom zegt Aristoteles dat eerlijkheid een bijzonder deel van het rechtvaardige is. Hij onderscheidt twee (of drie) bijzondere vormen van rechtvaardigheid: distributieve en vereffenende (die weer in commutatieve en retributieve rechtvaardigheid te verdelen is). Voor elk van deze drie zal ik kort aangeven waarop ze betrekking hebben en onder welke voorwaarden er volgens Aristoteles van rechtvaardigheid sprake is.

7. BIJZONDERE RECHTVAARDIGHEID I: DISTRIBUTIEF

7.1 Toepassingsgebied

Distributieve rechtvaardigheid heeft betrekking op een bepaald type handelingen: het is per definitie de verdeling van "alles wat er te verdelen valt" over de leden van een politieke gemeenschap, de staat.

In elke moderne theorie van rechtvaardigheid wordt die definitie gehanteerd - maar er is over een aantal vragen onenigheid. Om een paar voorbeelden te geven:

- Kun je het begrip "politieke gemeenschap" ook uitleggen als "de wereldgemeenschap"? Als dat kan, dan kun je ook uitspraken doen over de rechtvaardigheid van de armoede in de Derde Wereld. Als dat niet mogelijk is, blijft die ongelijke verdeling even ellendig - maar niet iets waar actie tegen ondernomen moet worden met een beroep op het begrip distributieve rechtvaardigheid.

- Of: wie is "lid" van een politieke gemeenschap, wie draagt er aan bij: belastingbetalers of gezinshoofden, volwassenen, niet-krankzinnigen, immigranten, misschien ook dieren?

- Of: wat is er te verdelen? Aristoteles spreekt alleen over geld en eer. Maar dat geld komt ergens vandaan, meestal van belastingen op verdiend geld, en dan rijst de vraag hoe je belastingplichten verdeelt. Mag je ook levens verdelen, bepalen wie kinderen mag hebben en hoeveel (zoals in China, soms ook in India), of wie wel of niet boven aan een wachtlijst voor een hartoperatie wordt gezet? Wanneer niet precies duidelijk is wat wel en niet mag worden verdeeld ontstaan conflicten tussen rechtvaardigheid en vrijheid of eigendom, of, om het nog preciezer te zeggen, tussen distributieve en commutatieve rechtvaardigheid. Een voorbeeld is de vraag of de staat überhaupt belasting mag heffen: hebben de belastingbetalers dat geld niet persoonlijk en eerlijk verdiend? Wat geeft de regering het recht dat geld te roven en uit te geven aan mensen die er niets voor gedaan hebben?

- Een laatste conflictpunt: wie verdeelt? Kerk, staat en gezin betwisten al eeuwen elkaars gezag in de eigen kring. De laatste 24 eeuwen hebben ook geleerden steeds gepoogd onafhankelijk te blijven van Kerk en Staat: de Griekse en Romeinse filosofen, de geleerden in de Middeleeuwsse kloosters, en later de universiteiten. Op veel plaatsen heeft dat geleid tot universiteiten met toegangspoorten, campussen waar de staatspolitie niet zomaar mag komen, en een eigen rechtspraak. Desondanks zijn universiteiten in grote delen van Azië en Afrika volledig afhankelijk van de staat, die hen de wet voorschrijft. Maar ook in Nederland is de universiteit, in naam van de rechtvaardigheid, door de staat geannexeerd. Het stelsel van studiefinanciering bij voorbeeld is lang geleden ingevoerd uit het oogpunt van sociale rechtvaardigheid. Iedereen moest een kans hebben te kunnen gaan studeren. Maar het is ook een manier om de universiteit te subsidiëren, en vervolgens het onderwijs inhoudelijk te controleren. Mag de staat

zich wel bemoeien met de vraag welk onderwijs aan studenten verdeeld wordt, en hoe?

7.2 Kenmerken

Naast het type handelingen is in de tweede plaats belangrijk welke kenmerken een rechtvaardige verdeling heeft. Een eerste kenmerk is onpartijdigheid: de wet moet regeren, en niet de willekeur van de ambtenaar. Ten tweede is er een grondregel, die Aristoteles expliciet vermeldt: gelijken gelijk behandelen, en ongelijken ongelijk. Dat is wat hij geometrische rechtvaardigheid noemt: als er een of andere reden is waarom jij en ik gelijk zijn dan moeten wij gelijk behandeld worden. Stel dat jij dit jaar, en ik vorig jaar, bij een vergelijkbaar tentamen evenveel goede antwoorden hebben gegeven zonder te spieken - dan is het onrechtvaardig wanneer jij nu een zes krijgt, terwijl ik toen een zeven kreeg.

Als men dingen dus ongelijk verdeelt, dan moet daar een reden voor zijn en een regel, een verdelingsprincipe. Aristoteles noemt slechts één maat, één reden voor een ongelijke of gelijke verdeling, namelijk proportionele beloning naar verdienste. In de loop der tijd is er een lange reeks maten uitgedacht die óf preciseringen van het begrip verdienste zijn, óf alternatieven waar Aristoteles niet aan heeft gedacht.

- In de eerste plaats is het begrip verdienste uitgewerkt: afkomst kan als een verdienste worden gezien (vroeger beriepen aristocraten zich hierop, nu doen indianen met landclaims dat); geslacht (vrouwen hoor je zich daar soms op beroepen, mannen deden dat in het verleden constant); intelligentie (om recht op een bepaalde opleiding te hebben); arbeidsverleden (bij uitkeringen); of bijdrage - stel dat je met z'n tweeën een lot in de loterij koopt; de een legt 10 gulden in en de ander 90. Jullie winnen de 100.000 en het lijkt dan logisch dat de een 10, en de ander 90 procent van die prijs krijgt.

- In de tweede plaats zijn er andere maten bedacht dan verdienste, omdat dat begrip soms tot rare resultaten leidt. Stel dat je voedselhulp naar verdienste verdeelt: degenen die, door voedselgebrek, niet in staat zijn geweest zich verdienstelijk te maken, krijgen niets, en degenen die al voedsel hadden krijgen alles. Vandaar maten als behoefte (aan vrijheid, voedsel, werk) en verlangen (waarom zou je iedereen een magnetron geven als sommige asceten die niet willen?)

8. BIJZONDERE RECHTVAARDIGHEID II: VEREFFENEND

Ik heb er eerder al op gewezen dat vereffende rechtvaardigheid in twee soorten bestaat: vrijwillige (commutatieve) en onvrijwillige (retributieve) vereffende rechtvaardigheid. Ik heb ook gewezen op de naamsverwarring rond die drie termen. Waarom die verwarring? Omdat die retributieve en commutatieve rechtvaardigheid veel gemeen hebben. Ze gaan over verschillende handelingen, dat wel, maar de principes en voorwaarden van rechtvaardig handelen zijn dezelfde. Aristoteles beschrijft ze niet voor niets door elkaar.

9. BIJZONDERE RECHTVAARDIGHEID IIA: COMMUTATIEF

9.1 Toepassingsgebied

Vereffende rechtvaardigheid - commutatieve zowel als retributieve - heeft betrekking op alle zaken die niet over een samenleving gedistribueerd worden, maar door personen onderling verruild en

verhandeld worden - alles wat je in de winkel kunt kopen, de postzegels die je vroeger ruilde, maar ook de liefde en toewijding in een intieme relatie. Van commutatieve rechtvaardigheid is sprake wanneer de ruil vrijwillig is. Ook de staat, bij uitstek de leverancier van distributieve rechtvaardigheid, kan als rechtspersoon commutatief handelen. Wanneer de staat bij voorbeeld een adviesbureau of een wetenschapper inhuurt om onderzoek te doen, of wanneer de gemeente iemand via haar woningstichting onderdak verschafft, is sprake van een commutatieve relatie: de ene partij levert iets, de ander geeft er iets voor terug.

9.2 Kenmerken

Net als bij distributieve rechtvaardigheid kun je bij commutatieve rechtvaardigheid een onderscheid maken tussen de omstandigheden en het principe voor rechtvaardigheid, in dit geval voor een rechtvaardige ruil. De omstandigheden zijn volgens Aristoteles:

1. dat er een soort gelijkheid in de ruil is, namelijk wederkerigheid of evenredigheid; hij noemt dat aritmetrische (rekenkundige) gelijkheid, en
2. dat die evenredigheid niet afhankelijk is van wie je bent en wat je doet (de gronden van verdienste), maar uitsluitend van de zaak die geruild wordt zelf.

Aristoteles haalt, om die kenmerken duidelijk te maken, een heel arsenaal aan wiskundige figuren en redeneringen te voorschijn, wat niet echt helpt. Waar het op neerkomt is dat bij een rechtvaardige ruil elk van de twee partijen iets verliest, en elk iets van gelijke waarde terug krijgt.

Wat is die waarde nu, die maat van commutatieve rechtvaardigheid? Aristoteles houdt het op behoefte, en behoefte druk je weer uit in geld. Geld is een niet-bederfelijk ruilmiddel: het neemt de plaats in van dingen waaraan je later (meer) behoefte kunt krijgen. Zo werkt in principe de vrije markt ook: als ik voor vijftig gulden behoefte heb aan Aristoteles' Ethica Nicomachea, en de boekverkoper vindt dat dat boek "een behoefte ter grootte van" vijftig gulden waard is, dan kunnen we een eerlijke ruil sluiten. Ik krijg iets terug dat voor mij een behoefte uitdrukt ter grootte van vijftig gulden, de boekverkoper krijgt iets terug dat voor hem evenveel waard is als een exemplaar van de Ethica Nicomachea.

Ook hier heeft Aristoteles' standpunt weer aanleiding gegeven tot een beroemde discussie die in zijn terminologie wordt uitgevochten: die over eerlijke winst.

Aristoteles kan op twee manieren worden gelezen. Als ik nu een boek voor vijftig gulden koop en het drie minuten later aan iemand doorverkoop voor honderd gulden, terwijl ik weet dat hij of zij het om de hoek bij BOEKANIN ook voor vijftig gulden kan halen (maar hij of zij weet dat niet), dan maak ik vijftig gulden winst. Volgens de ene lezing van Aristoteles is dat een eerlijke ruil. Ik heb behoefte aan honderd gulden en mijn klant heeft behoefte aan het boek. So what?

Volgens een andere lezing van Aristoteles - en nou ben ik het met het standpunt eens, maar ik geloof niet dat dat is wat Aristoteles zegt - is een rechtvaardige ruil er één is waarbij elk vooraf en achteraf evenveel heeft. Ik zou dan de situatie hebben uitgebuit. Niet alleen heb ik verzwegen dat het boek elders goedkoper is (wat niet zo erg is: als mijn klant voor honderd gulden behoefte heeft, en hij/zij krijgt waaraan hij/zij behoefte heeft, blijft er aan die kant van de transactie gelijkheid bestaan) - maar ik heb ook mijn behoefte kunstmatig opgeschroefd. Ik heb namelijk niets gedaan waardoor het boek meer waard zou worden: ik heb het niet gelezen, en ik heb er ook geen arbeid ingestoken door kostbare kanttekeningen in het boek te schrijven.

Veel middeleeuwse filosofen, de meeste Arabische filosofen, en de meeste socialisten, met name Karl Marx, hielden over naar de tweede lezing, volgens welke in elk geval bepaalde soorten winst door het uitbuiten van een situatie ontstonden, en dus onrechtvaardig waren.

10. BIJZONDERE RECHTVAARDIGHEID IIB: RETRIBUTIEF

Over retributieve rechtvaardigheid kan ik vrij kort zijn. Het begrip is van toepassing op alle vormen van ruil die niet voldoen aan de eisen van commutatieve rechtvaardigheid. Met andere woorden, het gaat over onvrijwillige en onevenredige ruil. Als ik een boek steel, of min concurrent voor de gunsten van een knappe vrouw overhoop steek in de hoop er zelf met haar vandoor te gaan - dan is dat zo'n onvrijwillige en onevenredige ruil. Degene die ik besteel of vermoord wil dat niet, en lijdt alleen verlies, terwijl ik alle winst haal: ik ben een boek rijker en een concurrent armer.

Op dat punt komt de rechter er aan te pas en doet wat wij hadden moeten doen: bepalen wat een rechtvaardige ruil is, en het evenwicht zo goed mogelijk herstellen. Aristoteles geeft niet precies aan hoeveel een boek of een leven waard zijn; hij vindt dat, nogmaals, een zaak voor de wetgeving, de conventie. Maar dat het vergolden moet worden, waarschijnlijk oog om oog, tand om tand, staat wel vast.

Ik moet nog een kleinigheid in de tekst toelichten: Aristoteles noemt aan het einde van het tweede hoofdstuk een aantal voorbeelden van onvrijwillige ruil - gevallen voor retributieve rechtvaardigheid. In de meeste gevallen is wel duidelijk wie er voordeel heeft en wie nadeel, maar in twee gevallen is dat minder duidelijk: overspel en het verleiden van slaven. Een ding is zeker: Aristoteles vindt het verleiden van slaven geen machtsmisbruik. Slaven waren eigendom, en met je eigendom mocht je doen wat je wilde. Het onrecht van overspel en het verleiden van slaven zat er in dat je iemand anders benadeelde: de eigenaar van de slaaf of de partner van de overspelige. Uit andere tekstdelen blijkt dat Aristoteles daarbij vooral vrouwen op het oog had. In beide gevallen wordt iets gestolen dat een ander - ten minste deels - toebehoort.

11. MODERNE THEORIEËN VAN RECHTVAARDIGHEID

11.1 Aristoteles' invloed

Ik wil niet de indruk wekken dat Aristoteles op alle ideeën over rechtvaardigheid vooruit liep. Zelfs in zijn tijd waren de meeste van die ideeën al eerder geopperd. Desalniettemin is Boek V van de Ethica Nicomachea door zijn compleetheid belangrijker dan menige andere tekst: het bespreekt de meeste en meest belangrijke begrippen uit de theorie van rechtvaardigheid.

Bij wijze van **samenvatting** van het tot dusverre besprokene:

1. Aristoteles heeft de basistoepassingen van het begrip rechtvaardigheid onderscheiden: motief, handeling en resultaat.
2. Hij heeft de toepassingsgebieden onderscheiden die we nu nog steeds als de belangrijkste zien: de politieke gemeenschap en de privésfeer.
3. Hij heeft de belangrijkste typen rechtvaardigheid geïntroduceerd: distributieve, commutatieve, en retributieve rechtvaardigheid, en algemene rechtvaardigheid als de verantwoordelijkheid van een burger voor de samenleving.
4. Hij heeft de belangrijkste voorwaarde van rechtvaardigheid benadrukt: vrijwilligheid.
5. Hij heeft de belangrijkste kenmerken van rechtvaardigheid als eerste geformuleerd: onpartijdigheid, gelijke monniken, gelijke kappen, en evenredigheid.
6. Hij heeft als eerste de principes van rechtvaardigheid geformuleerd die nog steeds als de belangrijkste

gelden: gelijkheid voor gelijken, verdienste voor ongelijken, behoefte voor de ruil.

11.2 De theodicee

Toch zijn er sinds Aristoteles wel een paar nieuwe ideeën over rechtvaardigheid uitgedacht. Sommige daarvan zijn al weer bijna vergeten. In de Middeleeuwen was een van de belangrijkste problemen voor de filosofie - die per definitie een vorm van katholieke theologie was - de theodicee, de vraag waarom er kwaad in de wereld kon bestaan, terwijl God toch goed was. In verband daarmee werd ook gevraagd waarom God ondanks al dat kwaad toch rechtvaardig voor de mens was. (Een kwestie van precieze formulering: de vraag óf God rechtvaardig was, gezien al dat kwaad, kon je op de brandstapel brengen.) Misschien overbodig te zeggen, maar tegenwoordig houden nog maar weinig mensen zich serieus bezig met die vraag.

11.3 Rawls en Nozick

Er zijn ook nieuwe ideeën over rechtvaardigheid ontwikkeld die meer succes hebben, maar die nog altijd in het begrippenkader van Aristoteles vallen. Dat geldt voor de meeste theorieën van de afgelopen drieëntwintighonderd jaar, en dat geldt in het bijzonder voor de twee die misschien de belangrijkste van deze eeuw en zeker van de afgelopen twintig jaar zijn geworden: die van John Rawls en Robert Nozick. Een van de interessantste punten van beide theorieën is, dat ze laten zien dat er een conflict mogelijk is tussen commutatieve en distributieve rechtvaardigheid - liever gezegd tussen de vrije markt en een rechtvaardige verdeling van het maatschappelijk product.

Heel in het kort en in een notedop: Rawls gaat er vanuit dat een rechtvaardige maatschappijvorm de absolute voorwaarde is voor de ontplooiing van het individu. Dat klinkt naar Aristoteles' notie van algemene rechtvaardigheid. Rawls stelt dat een rechtvaardige maatschappij allereerst aan de eisen van distributieve rechtvaardigheid moet voldoen. Politieke vrijheden moeten dan gelijk verdeeld worden, en de arbeidsmarkt moet even toegankelijk zijn voor iedereen, omdat er geen reden is waarom de een er meer van zou mogen hebben dan de ander (integendeel, er zijn goede redenen voor gelijkheid). Anderzijds moeten materiële goederen zoals geld en vermogen in principe gelijk verdeeld worden, tenzij een ongelijke verdeling in het voordeel van de armsten en zwaksten is. De theorie daarachter is dat een ongelijke inkomensverdeling als een economische prikkel werkt, waardoor de totale welvaart zou toenemen. Ook in Rawls' principes valt een Aristotelisch element te herkennen - al is het wel zo dat hij veel verder gaat dan Aristoteles, die nooit zou willen aangeven hoe zaken als vrijheid en welvaart over een samenleving en tussen groepen verdeeld moeten zijn; Aristoteles vindt alleen de vraag of een individu krijgt wat hem of haar toekomt relevant.

Nozick schreef in reactie op Rawls dat hij er niets van begreep: wat heeft de staat te maken met het geld wat mensen verdienen, of met de vraag waar ze het aan uit willen geven? Nozick is dan ook een keiharde liberaal. Net als Aristoteles stelt hij dat rechtvaardigheid in de eerste plaats iets is waar individuen voor verantwoordelijk zijn - al legt hij het iets anders uit. Bij Nozick stelt dat individuen een natuurlijk en onvervreemdbaar recht hebben op alles wat zij verdienen of vrijwillig hebben geruild met anderen - commutatieve rechtvaardigheid dus, maar het gaat Nozick niet om motieven, alleen om handelingen. Rawls heeft trouwens ook geen belangstelling voor motieven: in moderne theorieën van rechtvaardigheid wordt nog maar zelden over deugden gesproken.

De staat heeft dus niets te maken met wat de burgers doen of verdienen - ook niet als de burgers dat zouden toestaan. Het beheer over geld en goed is en blijft een zaak van de rechtmatige eigenaar, die zijn natuurrecht niet kan overdragen. Het enige gebied waar de staat nog iets te zoeken heeft is dat van retributieve rechtvaardigheid. Dat zo'n systeem zonder distributieve rechtvaardigheid er toe leidt dat invaliden, bejaarden, zieken, werklozen, en gewone pechvogels armoe gaan lijden en onder bruggen

moeten slapen - want in Nozicks rechtvaardige staat past geen stelsel van sociale zekerheid - wel, dat is hun eigen keuze.

11.4 Nieuwe ideeën

In de loop van de tijd zijn ook een aantal echt nieuwe ideeën over rechtvaardigheid bedacht - althans ideeën die niet in de tekst van Aristoteles voorkomen. Ik geef vier voorbeelden om mijn verhaal af te sluiten.

α. Procedurele rechtvaardigheid

Procedurele rechtvaardigheid, een begrip dat bij John Rawls zeer belangrijk is, heeft te maken met distributieve rechtvaardigheid. Waar het hier om gaat is niet het goede motief, de goede handeling, of het goede resultaat, maar een eerlijke en onpartijdige procedure om dat wat verdeeld wordt rechtvaardig te verdelen. Rechtvaardig handelen betekent in dat geval: de procedure juist toepassen. Het beste voorbeeld is het verdelen van een taart door twee hongerige, en daarom vrij egoïstische, mensen. Ze hebben evenveel honger, en recht op een even groot stuk taart. Hoe lossen ze dat op? De een snijdt de koek in tweeën, en de ander doet de eerste keus. Zo garandeert een procedure, dat mensen ongeacht hun motieven in elk geval rechtvaardig handelen en een rechtvaardige verdeling (eindtoestand) tot stand brengen. Moderne theorieën van rechtvaardigheid houden zich heel vaak bezig met procedures van besluitvorming die een dergelijke onpartijdigheid garanderen.

β. Rechtvaardigheid jegens dieren

Op het idee dat dieren in zekere zin onrecht kan worden aangedaan hamert vooral de ecologische beweging - maar ook Nozick spreekt er uitgebreid over. Hoe langer je nadenkt over de redenen waarom het begrip rechtvaardigheid op mensen kan worden toegepast, hoe duidelijker het wordt dat ook dieren veel van die eigenschappen hebben - met name het vermogen pijn te lijden. Shakespeare liet in zijn toneelstuk The Merchant of Venice een Jood, Shylock, vragen om gelijke behandeling volgens de regels die voor niet-Joden golden. Shylock had namelijk een riskante lening gegeven aan een Christelijke koopman - die hij haatte - en als onderpand een pond vlees geëist. Het schip van de koopman verging, en Shylock eiste zijn pond vlees op: het hart van de koopman - maar de koopman weigerde, en Shylock stapte naar de rechter. (Het einde van het verhaal is overigens dat Shylock door de Christenen bedrogen en onteigend wordt.)

"Hath not a Jew eyes? hath not a Jew hands, organs, dimensions, senses, affections, passions? fed with the same food, hurt with the same weapons, subject to the same diseases, healed by the same means, warmed and cooled by the same winter and summer, as a Christian is? If you prick us, do we not bleed? If you tickle us, do we not laugh? If you poison us, do we not die? and if you wrong us, shall we not revenge?" (Act II, scene I)

De vraag waarmee veel ethici nu worstelen is deze: als dieren konden praten, en zelfs maar het bewustzijn van een chimpansee hadden - zouden ze dan hetzelfde vragen?

γ. Rechtvaardigheid tussen generaties

Ècht nieuw is dit idee niet: al in het Oude Testament heeft God de onaangename gewoonte mensen (te laat) aan hun verantwoordelijkheden jegens hun nazaten te herinneren, door deze tot in de zevende of zeven maal zevende generatie te vervloeken. Het belangrijkste probleem waarop het tegenwoordig wordt toegepast is de milieucrisis. Meestal gaat het dan om een retorische vraag: is het rechtvaardig dat onze generatie zoveel olie, kolen, ijzer, water, lucht, oerwoud, etcetera, opmaakt om goed van het leven te genieten, en onze kinderen en latere generaties opscheept met een tekort aan grondstoffen, een

gigantische vervuiling, en een miserabel leven? Meer serieuze politiek theoretici houden zich vooral bezig met de vraag of er wel (commutatieve of distributieve) rechtvaardigheid tussen generaties of tussen individuen uit verschillende generaties kan bestaan, en zo ja, of en in hoeverre we dan ook met (individuen uit) volgende generaties rekening moeten houden. Robert Nozick gelooft niet in rechtvaardigheid tussen generaties, omdat tussen hen ook geen ruil mogelijk is - maar hij gelooft wel in rechtvaardigheid tussen individuen uit verschillende generaties. Hij gaat zelfs zover te zeggen dat we eigenlijk moreel verplicht zijn alle in het totale menselijk verleden op onrechtvaardige wijze verkregen bezit terug te geven aan de rechtmatige erfgenamen. John Rawls, die in rechtvaardigheid tussen generaties gelooft omdat het rationeel zou zijn kinderen te willen hebben, is er wel eens van beschuldigd een seksist te zijn: of vrouwen dat niet zelf mogen uitmaken?

δ. Onverdiende talenten

Tenslotte een idee dat (misschien) vooral ontmoedigend is voor mensen die rijk willen worden dankzij een studie Beleidswetenschappen: onverdiende talenten. Het is een van de sterkere argumenten tegen het rechtvaardigheidsprincipe van verdienste, en ook tegen veel vormen van commutatieve en voor veel vormen van distributieve rechtvaardigheid. Mensen worden geboren met bepaalde talenten, die ze later ontwikkelen - en vervolgens gebruiken om een groot stuk uit de maatschappelijke taart op te eisen: "ik ben slim, ik heb daardoor een goede opleiding kunnen volgen en belangrijk werk kunnen krijgen - ik wil daarom meer verdienen dan de vuilnisman, de arbeider, de kantoorklerk".

Maar, zo zeggen liberalen als Rawls (uitgerekend liberalen!) die het thema van de onverdiende talenten hebben geïntroduceerd, dat lijkt meer op afpersing dan op rechtvaardigheid. Mensen worden vrij en gelijk geboren. Misschien zijn er dingen die ze verdienen, maar niet de talenten die zij bij hun geboorte meekrijgen. Daar hebben ze hoegenaamd niets voor gedaan. Wanneer ze later die talenten door onderwijs en in belangrijk werk kunnen ontplooien, danken ze die kans aan het feit dat mensen in een maatschappij leven, en niet in eenzaamheid in de wildernis. Kortom: verdienste? Als je je verdiensten niet al aan anderen dankt, dan toch minstens voor een deel aan iets dat je niet, op zijn beurt, zelf verdiend hebt - je talenten. Wat geeft iemand het recht meer te verdienen dan mensen die vies, zwaar, of gevaarlijk werk doen, alleen omdat ze de talenten niet hebben meegekregen om aan dat werk te ontsnappen?³

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Anonymus - Das Hausbuch. Bilder aus dem deutschen Mittelalter, Leipzig ca. 1935
 Aristoteles - Ethica Nicomachea, Amsterdam 1954
 P.B. Cliteur, G.A. van der List (red.) - Filosofen van het hedendaags liberalisme, Kampen 1990
 Alexei Losev, Aza Takho-Godi - Aristotle, Moscow 1990
 William Shakespeare - Complete works, London 1978

3

Met dank aan Grahame Lock en Masja Nas.